

UKRAINISZTIKA MAGYARORSZÁGON ÉS A HATÁRON TÚLON II

című nemzetközi tudományos konferencia előadásainak anyagai

Матеріали міжнародної наукової конференції

«УКРАЇНІСТИКА В УГОРЩИНІ ТА ПОЗА ЇЇ МЕЖАМИ II»

NYÍREGYHÁZI EGYETEM
NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZET
UKRÁN NYELV ÉS KULTÚRA INTÉZETI TANSZÉK

НІРЕДЬГАЗЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІНСТИТУТ МОВОЗНАВСТВА ТА ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВА
КАФЕДРА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ТА КУЛЬТУРИ

UKRAINISZTIKA MAGYARORSZÁGON ÉS A HATÁRON TÚLON II

A 2021. november 26–27-én megrendezett nemzetközi
tudományos konferencia előadásainak anyagai

УКРАЇНІСТИКА В УГОРЩИНІ ТА ПОЗА ЇЇ МЕЖАМИ II

Матеріали міжнародної наукової конференції
26-27 листопада 2021 року

Kiadó
Nyíregyháza / Ниредьгаза
2022

UKRAINISZTIKA MAGYARORSZÁGON ÉS A HATÁRON TÚLON II. címmel 2021. november 26–27-én Nyíregyházi Egyetemen megrendezett nemzetközi tudományos konferencia előadásainak anyagai

УКРАЇНІСТИКА В УГОРЩИНІ ТА ПОЗА ЇЇ МЕЖАМИ II. Матеріали міжнародної наукової конференції 26-27 листопада 2021 року, Ніредьгазький університет

Szerkesztők:

Balla Evelina – Stefuca Viktória – Bárány Erzsébet

Редактори:

Евеліна Балла – Вікторія Штефуца – Єлизавета Барань

A kötet a Csepeli Ukrán Önkormányzat és az Ukrán Nemzetiségi Egyesület támogatásával készült

ISBN XXX-XXX-XXXX-XX-X

УГОРСЬКА ПОЕЗІЯ В ПЕРЕКЛАДАХ ПАВЛА МОВЧАНА

HUNGARIAN POETRY IN TRANSLATIONS BY PAVLO MOVCHAN

МИКОЛА ВАСЬКІВ

(Київський університет імені Бориса Грінченка,
myvaskiv@ukr.net)

Abstract. A selection of poems of modern Hungarian poets, translated by Pavlo Movchan, was published in No. 5 of magazine "The Vsesvit" in 1988. At that time, several magazine selections and a collection (1988) of Pavlo Movchan's lyrics translated by Miklos Veresh had already been published in Hungary. During 1986–1988, P. Movchan, who was forbidden to travel abroad, visited Hungary three times, where he established close contacts with local writers. The result of this were the translations on Hungarian language which was made by Ukrainian poet for magazine "The Vsesvit".

Despite friendly relations with M. Veresh, P. Movchan has translated only one of his works. P. Movchan also has translated into Ukrainian two poems written by Ferenc Barany, two poems by Lajos Shimon, and one work by each of the following writers: Imre Diere, András Njerges, Otto Orban (prose poem), Magda Sekey, Deže Tandori, and Zoltan Šumoni. Most of the works are full of anti-war pathos, without excessive ideologization. In terms of versification, they are close to Pavlo Movchan's works and were extremely innovative for Ukrainian Soviet lyrics of that time.

Keywords: Pavlo Movchan, "The Vsesvit", artistic translation, Hungarian poetry, versification, inter-literary relations.

У 1950–80-ті роки в Радянському Союзі загалом і в УРСР зокрема офіційна державна і літературна влада великої ваги надавала перекладам із літератур «країн соціалістичного табору» та літератур народів СРСР. Існували відповідні книжкові серії, планування роботи видавництва, насамперед «Дніпра» й «Українського письменника», а найбільше на популяризацію літератур соціалістичних країн націлювалася діяльність журналу «Всесвіт». Це також була й непогана форма підробітку для поетів і професійних перекладачів, особливо для тих, хто перебував у списках неопублікованих, опальних. Для них на публікацію перекладів найчастіше заборона не поширювалася, у крайньому разі можна було друкувати їх під псевдонімом.

Така публікаційна діяльність неодноразово давала можливість «підтримувати штани» у важкі часи і Павлу Михайловичу Мовчану. Хоча, як він стверджує, перекладав не все підряд, що пропонували, і завжди мав право вибору своїх 3–10 поезій зі збірок одного автора чи для антологій. Поет керувався своїми чіткими правилами, серед яких домінували вибір співзвучних за змістом і формою творів та хоч би початкове засвоєння основ

мови, для того щоби прочитати вголос оригінал, відчути його фоніку і в загальних рисах зрозуміти через підрядник структуру оригінального тексту. У 1988 році П. Мовчан, який мав на той час уже чималий перекладацький доробок із різних літератур, ретранслявав понад десяток творів із сучасної угорської поезії. Але цьому передувала певна передісторія.

Очевидно, тогочасна угорська державна і літературна влада, як і в інших соціалістичних країнах, теж налаштовувала митців на переклад творів радянських письменників. Однак партійний контроль і цензурний тиск був не таким жорстким, як у СРСР. Саме це дало можливість опублікувати в Угорщині кілька журнальних добірок і книгу перекладів (1988) поезій Павла Мовчана. Видається, що цей український радянський поет в Угорщині не входив у жодні переліки рекомендованих до перекладу авторів, хоча до списку заборонених – теж. Вибір П. Мовчана залежав винятково від перекладача – знаного на той час поета і державно-літературного функціонера Міклоша Вереша. Отже, зав'язування міжлітературних стосунків залежало не лише від планування «зверху», а й від особистостей, які самотужки виконували роботу цілих установ і організацій.

Переклад П. Мовчана угорською можна би зарахувати до випадковостей, які з часом набули значення закономірності. М. Вереш особисто не знав українського поета, проте його увагу привернули поезії Мовчана в перекладах російською мовою у провідних союзних часописах – «Дружбе народов», «Юности» та ін. – і в російськомовних збірках перекладів. Можна припускати, що верх узяв естетичний чинник, і увагу Вереша вірші Мовчана привернули художньою оригінальністю і довершеністю.

Для українських видавництв і журналів П. Мовчан був небажаним, однак у Москві його друкували, тому в Угорщині це було вагомою підставою для публікації його збірок. Неоціненним джерелом для ретрансляції угорською згодом стали перекладні збірки поезій Павла Мовчана російською мовою за 1972, 1977 і 1981 роки: «Летящее дерево», «Гончарный круг» і «Круговорот» (Мовчан 1972; Мовчан 1977; Мовчан 1981). Невідомо, чи Міклош Вереш якимось чином пробував співвіднести російськомовні переклади з українськомовними оригіналами. Можна би додати, що збірку «Гончарный круг» П. Мовчан перекладав російською самостійно, отже, гіпотетично, найповніше мав би зберегти особливості оригіналу. Однак сам поет пізніше зізнався, що цей досвід був невдалим, і російські ретранслятори Ю. Ряшенцев, С. Гандлевський, О. Кушнер, М. Вірта значно краще впоралися з його перекладами російською, ніж він сам (Мовчан 2021: 171–172).

Ось, для прикладу, алгоритм дій перекладача в пошуку й ретрансляції текстів Павла Мовчана угорською мовою. У шостому номері журналу «Nagyvilág» за 1983 рік у перекладі М. Вереша була надрукована спільна добірка поезій Булата Окуджави, Ольги Чугай і Павла Мовчана (Nagyvilág 1983: 839–847), де були вміщені переклади чотирьох добре знамих творів

українського поета: «Пам'яті композитора Якуба Мунка, автора “Танго смерті”, «Мікеланджело», «Т. Г. Шевченко біля пам'ятника Миколі І» і «Лист Т. Г. Шевченка до брата Варфоломія» (Nagyvilág 1983: 845–847). У кінці журналу подається інформація про першоджерела, з яких були зроблені переклади. Це російськомовні збірки творів П. Мовчана «Гончарный круг» і «Круговорот» (Nagyvilág 1983: 944).

Довгий час знайомство Мовчана і Вереша було заочним, оскільки український поет був невиїзним. Ситуація змінилася з 1986 року, коли «перебудова» дала змогу потрапити за кордон. Протягом 1986–88 років Павло Мовчан тричі побував в Угорщині. Особливо пам'ятною і тривалою була його остання поїздка, коли поетові порадили поїхати за гонораром за збірку особисто, бо з офіційного переводу коштів до СРСР він отримає мізерію.

Працівники радянського посольства заселили П. Мовчана у гарну квартиру в центрі Будапешта і залишили наодинці. А форинтів у нього не було, лише радянські карбованці, тому перший день довелося провести впроголодь, гризти знайдену суху булочку і варити залишки рису. Наступного дня прийшов російськомовний перекладач із непоганим почуттям гумору. Коли Мовчан поскаржився на те, що не має за що купити харчів, а їсти хоче, той пожартував: «Вообще-то кушать – плохая привычка». Провести обмін рублів на форинти перекладач побоявся. Коли Павло Михайлович спересердя вимовив гостре слівце угорською, перекладач відповів: «Так вы же знаете язык. Почему бы вам не сходить и не обменять деньги на базаре?» Що Мовчан і зробив.

Цікаво, що саме тут і впливло те, що український поет щось таки знав із угорської мови. А як ми вже знаємо, він майже ніколи не брався за переклади, якщо не оволодівав хоч би азами мови оригіналу (Мовчан 2021: 169–170). Знання угорської закладалося в П. Мовчана ще з 1966 року, коли його звільнили з відділу прози журналу «Дніпро» за те, що скоротив більше ніж удвічі графоманську писанину тогочасного класика Вадима Собка, і коли він мимоволі опинився у складі Карпатської гідрометеорологічної експедиції. Таке враження, що вона стала прихистком не стільки для метеорологів, скільки для дисидентів, бо разом із Мовчаном у ній були також В'ячеслав Чорновіл, звільнений у тому самому 1966 році, як і київський журналіст Павло Сковок, львівська журналістка Людмила Шереметева, колишня дружина М. Косіва і майбутня – Я. Дашкевича, учасниця руху опору, соратниця Чорновола. В обов'язки входило переважно робити кількаразові заміри на місцевих річках і потічках протягом доби.

Осідком експедиції було село Торунь на Міжгірщині. Оскільки мешканцям високогірного села й самим бракувало продукції власного городництва, то вони не могли продати харчі членам експедиції. Закуповувати продукти доводилося у рівнинних селах, зокрема аж у селі Перехрестя Берегівського району, яке поет запам'ятав за угорською назвою

– Керестур, або Тісокерестур. Павло Мовчан почав активно спілкуватися з місцевими мешканцями, які, щоправда, не дуже охоче йшли на контакт, не знаючи української та дуже слабо володіючи російською. Виняток становив місцевий угорець, дружиною якого була українка. Саме він і почав давати перші уроки угорської мови Павлові Мовчану. А на завершення подарував йому російсько-угорський розмовник. Тому в довгих переїздах і проміжках поміж роботою поет досить непогано засвоїв основи нової для себе мови.

Уміння Павла Мовчана схоплювати на льоту специфіку іншої мови вражає. Так, він через 60 років із пам'яті цитує строфу з вірша Назима Хікмета, хоча мав лише загальні знання турецької мови й уявлення про її граматику. Спілкування з перекладачем у Будапешті через 20 років після Карпатської експедиції теж свідчить про те, що «уроки» угорської від керестурського мешканця і з розмовника не забулися з часом. Поновити і поповнити знання угорської вдалося поетові під час триразового перебування в Угорщині.

Отримавши гонорар, П. Мовчан зібрав угорських поетів і належним чином почастивав їх у ресторані, внаслідок чого спілкування перейшло в неформальний статус, зблизивши митців двох сусідніх націй. Якраз тоді реалізувалося бажання Павла Мовчана віддати належне угорським митцям і перекласти їх твори українською мовою. Для цього на основі підрядників поет відібрав твори угорських поетів, а потім попросив їх оригінали, аби максимально можливо зберегти фоніку, ритміку, строфіку оригіналів.

Павло Мовчан мав за правило підбирати для перекладу духовно споріднені, за змістом і формою, твори. «Почути голос поета, зміну швидкостей мови і ритм, паузи, які виникають, прискорене або стримуване дихання. Треба визначити напругу оригіналу. Одне слово, перекладач повинен враховувати експресивний компонент вірша, який є складником творчої поведінки. І таким чином виявляти свою сумісність або несумісність із автором. Не можу собі уявити, щоби Маяковський узявся перекладати Ередіа або Леконта де Лілля. І цілком зрозуміло, чому Рильський перекладав, і настільки блискуче, Пушкіна, Міцкевича, Гете... Проблема вибору надзвичайно важлива у практиці перекладу <...> Випадковість – майже злочин. Усеїдність – ще більший. У поетичному перекладі не може бути майстрів на всі руки, майстрів необмеженого реєстру – в таких не вірю. Перекладач – свідок, а свідоцтво його насамперед повинно бути правдивим. Він – свідок істинності твору, і він відповідає за істинність своїх свідчень. Якщо справжній стан речей передасться ним у перекрученому вигляді, то це лжесвідоцтво» (Мовчан 2021: 186). Саме за таким принципом відбирав і перекладав П. Мовчан твори угорських поетів.

Унаслідок цього, натхненний будапештськими враженнями і спілкуванням, швидко переклав тексти українською мовою, домовився з редакційним колективом журналу «Всесвіт» і вже у його № 5 за 1988 рік опублікував переклади під заголовком «Із сучасної угорської поезії»

(Всесвіт 1988: 51–59). Вносити уточнення в підрядники, з'ясувати нюанси окремих слів, максимально наблизити переклад до оригіналу П. Мовчану допомагав носій угорської мови і добрий знавець української Пал Мішлеї, який і сам перекладав, зокрема вірші, періодично тривалий час перебував у Києві (Мушкетик: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=68034).

Як стверджує Павло Мовчан, відчуті структурні й лексичні особливості угорської мови, зокрема поетичної, йому також допоміг попередній перекладацький досвід. Так, ще з 1960-х поет знайомиться не лише з естонськими письменниками і кіномитцями (насамперед із тими, з ким навчався у Літературному інституті ім. М. Горького і на Вищих сценарних курсах), а й естонською мовою. У 1975 році він робить кілька перекладів із творів Яана Каплінського, а в 1985 році в щорічнику «Сузір'я» П. Мовчан друкує добірку перекладів із лірики Матса Траата, Пауля-Еріка Руммо, Хандо Руннеля й Арво Метса.

Український поет, як знаємо, вже мав певні компетенції з угорської мови, тому міг порівняти з естонською. На думку П. Мовчана, ці споріднені мови не є аж такими близькими, щоби їх носії добре розуміли одні одних, проте загальна граматична структура, окремі лексеми чітко вказують на цю спорідненість. А от відчуття, що перекладає із дуже близької до угорської мови, у Павла Мовчана виникло, коли він у 1976 році працював над твором Ювана Шесталова «Югорська колиска» (Шесталов 1976). Для видання цього мансійського героїчного епосу в обробці Ю. Шесталова П. Мовчан переклав віршові фрагменти, яких там чимало. Український поет констатує, що перекладав із підрядника російською мовою, однак працював і з оригіналом, що було відносно легко, бо мова мансі дуже близька до угорської.

Що стосується власне «всесвітівських» перекладів сучасної угорської поезії, то всього їх було дванадцять, по одному-двох ліричних творах дев'яти поетів. Аби не виникало проблеми щодо ранжування угорських митців, їх твори подаються в журналі в алфавітному порядку прізвищ авторів: Ференца Барані («Громи минулого», «Наша вірність»), Міклоша Вереша («Ода збереженню»), Імре Дьєре («Не забувайте...», «Тільки пастухи»), Андраша Нергеша («Якщо загарбник зголодніє... (Іронічне)»), Отто Орбана («Малесенька війна»), Маґди Секей («Живий»), Деже Тандорі («Тривіріш перекладача: Євтушенко, Марцінкявічюс, Павличко»), Лайоша Шімона («Кантата дитині», «Пам'ять») і Золтана Шумоні («Літо в Пешті»).

Об'єднують їх переважно антивоєнні мотиви, які домінують щонайменше у дев'яти із дванадцяти творів, що пояснює, чому переклади були вміщені у п'ятому, тобто травневому, номері «Всесвіту». Це можуть бути як поезії, в яких зображені жахи конкретних боїв, нищення смертоносним металом людських життів і тіл, так і ті, в яких ідеться, за контрастом, про спокій і щастя мирного життя, перших післявоєнних днів, місяців, років, а також про відлуння війни, або ж поєднуються обидва

мотиви. Так, наприклад, поезія «Громи минулого» починається з опису недавнього поля бою, яке ще зберігає жахливі сліди війни. І на ньому «Танк. / Жорстокий пазуристий танк», який, мов спалах, оживає, а разом із ним і поле бою, коли перед смертоносною горою металу ніщо не може встояти, коли «під лапами-незграбами пласкими» стається «трощення тих молодих кісток» (Мовчан 2019: 438). Лише ціною власних тіл і життів багатьох «ми» вдалося зупинити машину смерті, тому ці «ми» залишають заповідь: «Та будьте пильними, обачними, щоб ваше тіло / В давяльню смерті не потрапило ніколи <...>».

«Ода збереженню» Міклоша Вереша будується на щонайменше двох антитезах. Технічний поступ, прогрес призводять до масовізації, до перетворення міст на номери, людей – на «менші номери». Замість слугувати людині, звільнювати її від нестатків «метал» («бомба», «нутро залізне», «машина») поневолює і знищує її. До смертоносного «металу» протиставляються «Верстат друкарський допотопний», «Ода радості», «священна кров Петефі й Радноті», «співаюча, заклична Лорки кров», тобто світ культури. Ці два світи – зброї й культури – непримиренні: «Якщо жорстокість поєднать з красою – з мертвих / Машин утвориться потворне <...>». Але ж «людство розколоте снить знову цілістю», тому відродження можливе лише через повернення «назад в Ітаку» (Мовчан 2019: 442), до світу гармонійної культури, в якій немає місця агресії.

Жах війни, коли «рот від вогню злипається й шепоче звістку: ні», постає з рядків поезії у прозі Отто Орбана «Малесенька війна», бо, як іронічно зауважується у творі, під час війни «немає більше голомшливих, немає лівизни і сексуальних проблем...», натомість «сплюндровано вже все і гори трупів, що тут шукали Бога». Тому, коли розірваними фрагментами постають перші післявоєнні миттєвості, люди «непритомніли від щастя, що врятовані» (Мовчан 2019: 447). Аналогії з «Пастораллю ХХ століття» Л. Костенко зроджуються при читанні «Кантати дитини» Лайоша Шімона: хлопчик Пішта на пасовиську знайшов невелику бомбу, яку кинув у вогнище, і загинув від вибуху. А далі відтворюється горе і жах друзів-пастушків, які на той момент побігли напитися води, односельців, батьків, бабусі, які довгі роки так і не зможуть прийти до тями. «А ми, безпомічні, / Нічим тобі зарадити не можемо. / Хоча ми можемо піднести голос / <...> За все живе, / Відлякуючи вістунів війни <...>» (Мовчан 2019: 455).

Привертає увагу, що для перекладу обрані твори, в яких майже немає ідеологічних заяв, пропагандистського пафосу тощо. Лише один раз – у поезії Імре Дьєре «Не забувайте...» – згадується «Пресвітле ймення – / Комунізм» (Мовчан 2019: 443), хоча твір знову ж таки про «мову миру», про дрібні радощі, щастя повсякденного буття, праці, сімейного життя, кохання, які протиставляються до «мови війни».

Із антивоєнної тематики виламується поезія Деже Тандорі «Тривірш перекладача: Євтушенко, Марцінкявічюс, Павличко». Переклад цього

твору цілком зрозумілий і вмотивований: ідеться про радянських поетів, зокрема і про українського – Д. Павличка. Ще одна, менш відома, причина звернення до цього твору полягала в тому, що П. Мовчан переклав не менше 35 поезій Ю. Марцінкявічюса українською мовою (Мовчан 2019: 149–173). Павло Мовчан зумів передати те, що угорською відтворив Д. Тандорі, – поетичні малюнки зі збереженням змістово-формальних особливостей трьох митців. Образно кажучи, Д. Тандорі написав три твори від імені Євгена Євтушенка, Юстінаса Марцінкявічюса і Дмитра Павличка, поєднані в триптиху. П. Мовчан зробив усе можливе, аби зберегти особливості цих трьох творів – окремих світів.

За версифікацією, обрані для перекладу твори дуже різні. Тут є і традиційні катрени з перехресним римуванням Маґди Секей, і різнорядкові римовані строфи Імре Дьєре у «Тільки пастухи», і білі вірші-катрени у «Пам'яті» Лайоша Шімона, і вірші у прозі Отто Орбана, і найрізноманітніші зразки верлібру. Між більшістю з них попри те є і спільний чинник, який єднає їх також і з творчістю Павла Мовчана. Це розлогі, на півтори-чотири сторінки, ліричні тексти з епічними вкрапленнями, які перебувають на межі окремої поезії (вірша) й міні-поєми. Чимало таких творів і в доробку П. Мовчана. Щоправда, у більшості таких його текстів верси (віршові рядки) є співмірними між собою, як у «Літі в Пешті» З. Шумані, «Тривірші перекладача...» Д. Тандорі, «Якщо загарбник зголодніє...» А. Нєргєша, «Нашій вірності» Ф. Барані чи «Оді збереженню» М. Вереша. Натомість новим досвідом для українського поета були дуже різні за кількістю складів верси у «Громах минулого» Ф. Барані, «Не забувайте...» І. Дьєре чи «Кантаті дитині» Л. Шімона. Проміжною між цими творами можна вважати поезію «Якщо загарбник зголодніє...» А. Нєргєша.

Українська лірика, безперечно, була добре знайома з верлібрами і поезіями/міні-поемами (варто згадати хоч би М. Бажана) ще з 1920-х років. Після років боротьби з формалізмом вони знову стали досить поширеними із 1960-х. Попри те, версифікаційна форма угорських текстів, перекладених П. Мовчаном, як і жанрова їх своєрідність, були новаторськими для української літератури того часу, як і, зрозуміло, для самого перекладача. Саме в цьому чи не найбільша цінність публікації віршів угорських поетів у журналі «Всесвіт» за 1988 рік.

Історія перекладів лірики П. Мовчана угорською мовою та угорських поетів українською мовою, зроблених П. Мовчаном, переконує в тому, що часто випадкові факти і явища та особисті чинники визначали характер міжлітературних взаємин і взаємин між окремими митцями різних країн. Саме так зав'язалися заочні й очні контакти між угорськими поетами, передусім Міклошом Верешем, і Павлом Мовчаном, наслідком чого стали журнальні добірки й окрема збірка українського поета угорською мовою і добірка із дванадцяти творів угорських митців у перекладах П. Мовчана. Український поет-перекладач дуже сумлінно підійшов до ретрансляції

творів, знав основи угорської мови, активно працював над удосконаленням підрядників, тлумаченням відтінків окремих слів, виразів, версів, строф тощо, і це дозволило йому якомога точніше відтворити антивоєнний пафос більшості творів угорських поетів, щастя мирного, повсякденного буття, важливість культурних надбань і традицій у житті сучасників. Важливим внеском у розвиток української літератури було відтворення версифікаційного та жанрового новаторства угорської поезії, що стало надбанням як самого перекладача, українських поетів, так і широкого читацького загалу.

ЛІТЕРАТУРА

- Всесвіт 1988. Із сучасної угорської поезії / Переклав Павло Мовчан. Всесвіт. № 5. 51–59.
- Мовчан П. 2021. Вертикаль слова: Про час, в якому жив, і про людей літератури і мистецтва / Ред-упор. М. Васьків. Київ : Ярославів Вал.
- Мовчан П. 2019. Відлуння : поезія у перекладах Павла Мовчана / Упор. М. Васьків. Київ : Ярославів Вал.
- Мовчан П. 1977. Гончарный круг : стихи / Авторизованный перевод с укр. Москва : Молодая гвардия.
- Мовчан П. 1981. Круговорот : стихи / Пер. с укр. Москва : Советский писатель.
- Мовчан П. 1972. Летящее дерево : стихи / Авториз. пер. с укр. Ю. Ряшенцева. Москва : Советский писатель.
- Мушкетик Л. Г. Мішлеї Пал // Енциклопедія сучасної України : [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=68034
- Шесталов Ю. 1976. Югорська колиска: Героїчна пісня життя / Авторизований переклад Анатолія Тарана; Переклад віршів Павла Мовчана. Київ : Веселка.
- Nagyvilág 1983: világirodalmi folyóirat. XXVIII. évfolyam 6. szám, június. 785–944.